

Key words: colloquial vocabulary, word-combinations, sound combinations, main motives and subject-matters of poetry, dialecticism.

Стаття надійшла до редакції 16.06.2017 р.

Прийнято до друку 17.06.2017 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

Л. М. Тищенко (Слов'янськ)

УДК 811.161.2'282.2

ЛЕКСИКА ПОЕЗІЙ ЯКОВА ЩОГОЛЕВА

Якова Івановича Щоголева, від природи надзвичайно талановитого й цікавого поета-романтика ХІХ століття, в українській літературі часто називають співцем Слобожанщини. Його творчість, життєвий шлях уже давно привертали увагу дослідників, проте наукових відомостей про визначного українського поета надзвичайно мало, а досліджень його мови, тим більше з погляду діалектології, взагалі не існує.

Щодо необхідності вивчення мови творів Якова Щоголева зазначено навіть у його передмові до другої збірки поезій „Слобожанщина”: „Після виходу моєї книги „Ворскло” я читав і чув зауваження щодо вживання слів, не всім зрозумілих і через те, на їхню думку, ніби придуманих. Видаючи тепер „Слобожанщину”, я, щоб уникнути заздалегідь непорозумінь, повинен сказати, що в усіх моїх віршах я не дозволив собі жодного видуманого мною слова... Моїми натхненниками, джерелами в мові були суміжні порубіжжя Полтавської та Харківської губерній” [Щоголів 2007: 7]. Мову слобожанську поет називає „чистою, нічим не зіпсованою” [Там само].

Тож мова творів Я. Щоголева – це дійсно мова Слобожанщини, яку він увібрав з народних джерел. Мета пропонованої наукової розвідки – дослідити розмовно-діалектний компонент у мові творів поета-романтика Якова Щоголева на лексичному рівні.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) з'ясувати основні аспекти дослідження творчості Якова Щоголева у ХХ – на початку ХХІ століття; 2) простежити життєвий і творчий шлях поета, окреслити його зв'язок із Слобожанщиною; 3) проаналізувати мову творів Я. Щоголева, виділити в ній розмовно-діалектні рідковживані елементи на рівні лексики; 4) зіставити виокремлені елементи з відповідниками в сучасній українській літературній мові та українських діалектах.

Яків Іванович Щоголев належить до когорти визначних особистостей в історії української культури, літератури, діяльність і творчий доробок яких неможливо обійти увагою. Його ім'я тісно пов'язане із Слобожанщиною, що добре простежується не тільки

за життєписами поета, але й відображено в багатьох його власних коментарях, спогадах тощо.

Його неординарна творчість, життєвий шлях уже давно привертала увагу дослідників. Так, на початку ХХ століття до поезій Я. Щоголева зверталися такі видатні постаті, як С. Єфремов [Єфремов 1995], М. Зеров [Зеров 1990], про що дізнаємося з їхніх літературно-критичних доробків, які стали доступними для широкого кола читачів здебільшого вже в 90-х роках. До творчості поета звертався й невтомний красзнавець Слов'янщини І. Овчаренко, зокрема в його дослідницькій праці „Літературне Придінців'я: письменники в нашому краї” [Овчаренко 1994].

1958 року побачив світ нарис про життя і творчість Я. Щоголева А. Каспрука [Каспрук 1958]. На два роки пізніше ґрунтовний опис біографії митця, а також критичний аналіз його поезій з'явився в посібнику для філологічних факультетів університетів і педагогічних інститутів „Матеріали до вивчення історії української літератури. Література другої половини ХІХ століття” М. Комишанченка [Комишанченко 1960]. У цьому ж посібнику В. Горленко окремо проаналізував збірку поезій „Ворскло” [Горленко 1960]. Розгорнуту вступну статтю про життя і творчість Я. Щоголева в збірці його поезій надрукував П. Волинський [Волинський 1961].

1965 року опубліковане дослідження О. Білецького „До розуміння творчості Я. Щоголева” [Білецький 1965]. Окрему характеристику творчого доробку поета подав А. Пільгук [Пільгук 1971].

Попри наявність у 50 – 70-х роках ХХ століття праць різного характеру, присвячених ґрунтовному опису життєвого і творчого шляху Якова Щоголева, залишилося чимало прогалин у вивченні творчого доробку поета, які тривалий час чекали на своїх дослідників. Тим логічнішою, аргументованішою, умотивованішою стала поява у ХХ ст. нових наукових розвідок про творчість відомого „співця Слобожанщини”.

1986 року широку панораму життя і творчості Я. Щоголева у своїй праці подав А. Погрібний [Погрібний 1986], пізніше, у 2000 році, він присвятив поетові-романтикові наукову розвідку „Чеснота новизни” Я. Щоголева” в посібнику „Класики не зовсім за підручником” [Погрібний 2000]. Остання, можливо, посприяла тому, що на початку ХХІ століття науковий інтерес до різнопланового вивчення творчого доробку Я. Щоголева помітно зростає. Про таке зростання свідчать, насамперед, праці М. Бондар [Бондар 2006], О. Лапко [Лапко 2009], Ю. Регуш [Регуш 2010] та ін. Так, зокрема, О. Лапко розглянула аспект релігієсофського осмислення буття людини та художню функцію образу природи в поезії Якова Щоголева, палітру сюжетів „народних оповідань” у поетичній обробці митця тощо. Ю. Регуш присвятила свою працю аналізу історичних мотивів у поезії цього автора.

Водночас і досі абсолютно незаслужено залишається обійдена увагою мовна картина поезій Я. Щоголева, зокрема з урахуванням тих її елементів, що відображали специфіку мови рідного для поета краю – Слобожанщини. Зважаючи на те, що більшу частину свого життя Я. Щоголев прожив простим „містечковим” життям, залюбки спілкувався з місцевими жителями, із народних уст записував багато легенд і переказів, які брав пізніше за основу своїх творів, надзвичайно уважно ставився до слова, – зважаючи на всі ці обставини ми просто не маємо права обійти увагою специфіку мови цих поезій і насамперед на рівні лексики.

Український поет-романтик Яків Іванович Щоголев майже все життя пов'язав із Слобожанщиною (Охтирка, Богодухів, Харків), куди входив тоді й Ізюмський повіт. Слобожанщина в той час була особливо багата історико-етнографічними традиціями, своєрідною народною творчістю і мовою. Сюди, на „слободи”, на незаймані простори Дикого поля, на Сіверський Донець і Оскіл у XVI столітті переселялися люди з Наддніпрянщини.

А життєвий шлях майбутнього поета складався без особливих на той час відхилень від узвичаєного та спокійного способу буття заможної родини, батько якої мав чимало землі, хутір, пасіку й деякий заробіток у великих землевласників. Тому всі три його сини закінчили гімназію й університет.

Народився Яків Іванович Щоголев наприкінці 1824 року в місті Охтирці на Харківщині (нині це місто в Сумській області) у родині незначного повітового чиновника. З дитинства захоплювався природою, часто бував на околицях міста, блукав по лісах, полях, коло річок та озер, забирався на пасіку. Ця любов до рідної природи, глибоке відчуття її своєрідної краси вилилися потім у багатьох задушевних віршах поета. Назвавши книгу своїх поезій „Ворскло”, поет убачав у цьому данину „памяти и благодарности поэтической реке, орошающей волшебные по своей красе местности, родной реке, вспоившей и вскормившей мое детство, отрочество и юность и вдохнувшей в меня первые поэтические мечты” (передмова до „Слобожанщини”) [Комишанченко 1960: 457].

1834 – 1835 року навчався в „трикласному повітовому училищі” міста Охтирки, 1836 – 1843 – у Харківській гімназії.

У 1844 – 1848 роках навчався в Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, де відразу втягнувся в літературне життя Харкова, звернув на себе увагу професорів П. Гулака-Артемовського, І. Срезневського та А. Метлинського, які заохочували його до літературної творчості.

1848 року Щоголев закінчив університет і пішов на державну службу. Перебуваючи на службі, був відірваний від літературного життя і сам теж не творив, лише в 1864 р. написав кілька віршів і то випадково. З 1871 року вийшов у відставку й поселився в Харкові. Став старостою

при церкві харківського єпархіального жіночого училища. Жив поет, як сам зазначав, замкнено, просто, „по-хуторянському”.

Від громадського руху стояв осторонь, жив ізольовано у своєму будинку й цікавився лише справами власної родини. Як писав сам Я. Щоголев, „тут знову пробілі на 12 років, і потім випадкова причина появи „Ворскло”. У травні 1876 року до мене зайшов земляк А. Шиманов і показав листа до нього Кониського, у якому висловлювалося побажання мати від мене щось для малоруського збірника, який готувався до видання в Києві. Я й написав йому два-три вірші. Старші з моїх дітей – дочка та син, з високими художніми уподобаннями і глибиною душі, живучи влітку на дачах, серед простих людей, добре знали розмовну малоросійську мову і стали просити мене писати для них. Я і писав їм до 1878 року” [Комишанченко 1960: 461].

Отже, натхненний власними дітьми, Я. Щоголев розгорнув активну поетичну діяльність. Особливо плідним був 1877 рік, коли він написав близько 30 поезій. 1883 року вийшла у світ перша збірка поезій „Ворскло”, яку привітно зустріли на сторінках періодичної преси. Це підбадьорило поета, і він одразу ж почав готувати другу книжку поезій, яку в листах спочатку називав „Конвалії”, а потім „На Слобожанщині”.

Останні роки поет жив у Харкові. У колі його знайомих були літератори А. Метлинський, М. Костомаров, М. Петренко, а також відомі вчені Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Сумцов та інші видатні люди Слобожанщини. Деколи виїжджав у віддалені місця на відпочинок. І весь час як ідеал – напівхуторське життя в маленькому місті – Охтирці чи Слов’янську. „До чего же так ласкают зрение скромная порядочность, громадные зеленые левяды, роскошнейшая растительность, целый лес гигантских верб, тишина, масса чистого воздуха, которым не надышишься,” – цитував поета Микола Зеров [Зеров 1990: 296].

Помер поет 8 червня 1898 року в місті Харкові, де він і похований. У день поховання вийшла з друку друга збірка його поезій „Слобожанщина”.

Літературна діяльність Я. Щоголева, хоч і невелика кількісно, та значуща змістовно. Життя Щоголева пливло в колі родини й небагатьох друзів. Живучи здебільшого провінційним життям, поет залюбки записував з уст місцевих жителів багато легенд і переказів, які пізніше брав за основу своїх творів. Микола Зеров зазначав, що „старовинний переказ про запорізьку церкву, який ліг в основу „Барвінкової Стінки”, він сам (тобто Я. Щоголев) перейняв з уст Михайла Пикуля, слов’янського обивателя в околицях Слов’янська року 1885” [Там само: 305]. Поет взагалі дуже цікавився народними переказами, легендами і знав їх чимало.

Тематикою іншої групи віршів Я. Щоголева є народні оповідання про скарби, про всіляку силу – чисту й нечисту. Таким є вірш „Вовкулака”, також записаний Щоголевим у Слов’янську.

У Я. Щоголева також є поезії, стилізовані під українські народні пісні Слобожанщини. Наповнені багатобарвними поетичними картинами, деякі з них були покладені на музику: „Пряха”, „Хортиця”, „Зимовий вечір”, „Черевички”, „У полі”, „Косарі”, „Чередничка”, „Осінь”. Тобто невідомими, неспізнаними шляхами поезії пройшли в народ і співаються, як пісня, утративши, звичайно, при такому переході саму пам'ять про автора [Горленко 1960: 455].

Часто в поезії („Поминки”, „Рибалка”, „Лоскаторики”) автор надзвичайно доречно вводив барвисті стародавні вислови, народні назви рослин і ремісницького причандалля, – слова такі образні, що під їх звуком ніби відчувається самий предмет. Саме така мова робить балади Щоголева мальовничими, живими, близькими й рідними для читача.

І. Пільгук оцінив творчість Якова Щоголева так: „За щире слово, за красу розповіді, за сердечну тривогу люблять Щоголева читачі. Його вірші поширюють кругозір, навчають любити природу, свою батьківщину, гордуватись красою рідного краю, рідної пісні і мови” [Пільгук 1971: 5].

„Коли вийшла у світ моя книга „Ворскло”, – писав Я. Щоголев, – я читав і чув зауваження щодо вживання слів, які не всім були зрозумілі й тому здавалися декому ніби вигаданими; чув і питання, чому книга названа словом „Ворскло”?

Видаючи тепер „Слобожанщину”, я, щоб уникнути непорозумінь, повинен сказати, що в усіх моїх віршах я не дозволив собі жодного видуманого мною слова, не стільки тому, що не відчував браку і часто великого браку в них, скільки через переконання у своїй невідповідності і через відсутність здібності створювати слова. Шукаючи потрібне мені слово, особливо для рими, я також не звертався до слів інших народностей. Моїми наставниками у мові були суміжні порубіжжя Полтавської та Харківської губерній. Чиста, нічим не зіпсована мова цієї місцевості, за умов, про які скажу пізніше, задовольняла мене, по можливості, у ліричному роді поезії, якій я присвячував свій вільний час. Ця мова, зрозуміло, давала лише ті засоби, які могла дати і які були далеко недостатніми для надання і думкам, і образам, і картинам належного поетичного колориту, можливого в багато розвинених мовах. Зрідка я змушений був запозичити слово з Правобережної України або з писемних джерел, де визнавав це за потрібне або доречне. Я визнавав також за собою право допускати словотворення від існуючих коренів, наприклад, *грало* – будь-який музичний інструмент, *перебори* – лади на струнних інструментах та ін. Іноді я узагальнював слова: напр., слову *сніцер* (власне той, хто займається різьбою) надав значення *ювелір* (у поезії „Келих”), вважаючи, що краще надати існуючому слову більш широкого значення, ніж видумувати нове слово, часто невдале. При знайомстві лише з однією простонародною розмовною мовою деякі слова здавалися

б нововведеними, як наприклад, *юнак*, так часто необхідне в ліриці; тим часом, брак цього слова у малоросійській лексиці відчувався настільки, що воно давно вже зустрічається у народній поезії, наприклад, у піснях про війни Хмельницького („Записки о Южной Руси” П. Куліша, 1856 і 1857 років).

Стосується мене ще й таке: деякі критики, розбираючи „Ворскло”, ділили мою невелику літературну діяльність на періоди або хотіли приурочити до ранньої пори життя ті вірші пізньої пори, які здавалися їм кращими або за своїм змістом такими, що більше підходять до молодості. Але з усього, що міститься в книгах, як видно із змістів до них, тільки десять віршів написано у більш ранній період життя; усе ж інше – на його схилі, з 1876 – 1895 років, виключаючи звідси 1878, 1879, 1880, 1890 і 1891 роки, у які я, за злою долею, нічого не писав. Якщо ж у ранній юності було написано ще кілька п’єсок, вміщених колись у харківському „Молодику”, то і за змістом, і за формою вони наскільки незначні, що їх неможливо було і включити у мої збірники.

Що стосується назви першої моєї книги словом „Ворскло”, то це було даниною пам’яті і вдячності поетичній річці, яка омиває чарівні за своєю красою місця, рідній річці, яка випоїла і викормила моє дитинство, юність і вдихнула в мене перші поетичні мрії” [Комишанченко 1960: 465 – 466].

Усвідомлюючи, що поезії Я. Щоголева побудовані насамперед на основі живої народно-розмовної мови, ми виділили в них розмовно-діалектні елементи на рівні лексики. Безперечно, цей мовний рівень його творів є найбагатшим і найцікавішим у цьому плані. Діалектно-розмовна лексика у творах Якова Щоголева представлена різнопланово, різними частинами мови, різними тематичними групами. Аналіз поезій митця дозволив виділити дві основні групи таких лексем: 1) слова, зафіксовані сучасною українською мовою, тобто подані, наприклад, у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови”, найчастіше з відповідними ремарками *діалектне*, *розмовне*, *рідковживане* тощо; 2) слова, що не фіксує зазначений словник.

До першої групи належать такі лексеми: 1) **борвій** – *поет.* великий вітер; буря, ураган [ВТС: 60], напр., *Величні й моря береги, коли їх борви не колишуть...* [Щоголів: 11]; 2) **верцадло** – *зах.* те саме, що дзеркало [ВТС 1: 123]; 3) **володільник** – *рідко*, те саме, що власник [ВТС: 156], напр., *Швандяють по хатах гречкосії, хлібороби, – володільники убогі запорозької худоби* [Щоголів: 122]; 4) **габіт** – те саме, *габіт* (діал.) – сутана [ВТС: 169], напр., *І під вагою пізніх літ, по тілу ретязем повитий, одяг ти схимника габит, пругами черепа покритий* [Щоголів: 19]; 5) **год** – *розм., рідко*, те саме, що рік [ВТС: 187], напр., *На Кубань ішов ти, та й казав: „Три годи там я пороблюся, та тоді вже й годі !”* [Щоголів: 20]; 6) **грало** – *діал.* музичний інструмент [ВТС 1: 258]; 7) **гранжолі** – те саме, що grindжолі – низькі й широкі сани з боками, що розширюються від передка // маленькі дитячі сани [ВТС: 205], напр., *Школярі свої*

гранжолі з повіток подостають і по вулиці, мов бджолі, до сугорка загудуть [Щоголів: 13]; 8) **дубіна** – дубовий ліс, гай; дубова памолодь [ВТС: 250], напр., *Ходе Гриць мій по долині; обійшов чимало пуц і знайшов-таки в дубині темний папороті куц* [Щоголів: 30]; 9) **дукат** – заст., жіноча прикраса у вигляді монети [ВТС: 251], напр., *Брав ти мене бідну; але все ж я мала скриню, худібчину і добра чимало: два нових дукати, стрічки з кісниками, сім разків намиста, персник з камінцями* [Щоголів: 20]; 10) **живіт** – заст. життя [ВТС: 274], напр., *Так хто ж живіт тут знайде вам, у кого кров уже не грає?* [Щоголів: 23]; 11) **забрід** – заст., відхід з дому на заробітки; бурлакування; заст., сезонна артіль рибалок [ВТС: 282], напр., *От уже п'ятнадцять літ ми все тягнемо в забрід, і од спеки наше тіло і змарніло й почорніло* [Щоголів: 132]; 12) **завладати** – рідко, те саме, що заволодіти [ВТС: 286], напр., *Не дивуйся, що з весною інший світ настав: полем, лісом і водою травень завладав!* [Щоголів: 26]; 13) **запаска** – жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (переважно вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки [ВТС: 317], напр., *Молодички теж сховали ті, що мазали, щітки і нові поодягали і запаски, й сорочки* [Щоголів: 31]; 14) **запинало** – те, чим запинають що-небудь // покривало на ліжку [ВТС: 318], напр., *...темрява нещадна запиналом ночі тихо покривала карі твої очі...* [Щоголів: 13]; 15) **зовиця** – чоловікова сестра [ВТС: 380], напр., *Хай би вже свекруха, – тож ятрівка кожна, кожная зовиця, – всі ж вони кепкують, нудно їм робити: сплять та порядкують!* [Щоголів: 20]; 16) **кіпень** – розм., те саме, що окріп [ВТС: 426], напр., *Більше, аніж себе, других ми любили, бо гарячим кипнем сили в нас кипіли...* [Щоголів: 167]; 17) **кійло** – степова лілія, напр., *І тоді, як корні лаврів і азалій крилися розцвітом кійлів і конвалій...* [Щоголів: 13], див. також кійло – діал., ковила [ВТС: 428]; 18) **коляса** – заст., коляска [ВТС: 443], напр., *Підожди лиш, Грицю, трішки: не в колясі ти сидиш...* [Щоголів: 33]; 19) **кораблик** – заст., старовинний жіночий головний убір [ВТС: 454], напр., *Одягнуся, як міщанка, у кораблик і керсет* [Щоголів: 30]; 20) **лупатий** – розм., те саме, що вирячкуватий [ВТС: 497], напр., *Гриць понурився та й слуха, ще й заплющиться хотів, коли баче – повзбіч вуха сич лупатий пролетів* [Щоголів: 31]; 21) **мислівий** – заст., розумний // умілий [ВТС: 525], напр., *Не тобі я, добродію, ситий та щасливий, друкуватиму мій гомін щирий і мисливий* [Щоголів: 145]; 22) **озирк** – розм., рідко, дія за значенням озирнутися, озиратися. *Дивитися з озирками:* а) поглядаючи кругом; озираячись; б) обережно, обачно [ВТС: 664]. Проте у віршах Я. Щоголева це слово має значення погляд, напр., *В озирку твоєму бачилось жаданне жити і любити...* [Щоголів: 12]; 23) **окру́г** – присл., прийм., розм., те саме, що навколо [ВТС: 668], напр., *Де ж добути мочі й сили, щоб зрости вам без туги, як з коліски й до могили все чуже вам округи?* [Щоголів: 18]; *Перш воно собі нічого, поки темно не було; а стемніло – округ його, наче вітер, – загуло* [Щоголів: 31]; 24) **половій**

– кольору стиглого жита, пшениці; блідо-жовтий; світло-рудий (про масть тварин) [ВТС: 850], напр., *Ніяково полинули годи молодії; покинув я вози мої й воли половії* [Щоголів: 26]; 25) **привика́ти** – розм., звикати до певного заняття, привчатися щось робити, поводитися певним чином [ВТС: 926], напр., *Наша їжа голодна, вода з Дону холодна: ми, як звірі, виростили, до всього попривикали* [Щоголів: 126]; 26) **серпанок** – заст., головний убір заміжньої жінки з прозорої тканини, що має вигляд шарфа // легке жіноче покривало [ВТС: 1117], напр., *Не надіну я серпанка: геть кожух і свиту геть!* [Щоголів: 30]; 27) **сугорок** – те саме, що сугорб – невелике округле підвищення земної поверхні; пагорок; діал., замет [ВТС: 1212], напр., *Школярі свої гранжолі з повіток подостають і по вулиці, мов бджолі, до сугорка загудуть* [Щоголів: 13]; 28) **тестамент** – заст. заповіт [ВТС 1: 1447]; 29) **товарина** – розм., одна тварина великої рогатої худоби [ВТС: 1251], напр., *В гранях Січі спить нерушно кам'яна планина, землю, славою покриту, топче товарина!* [Щоголів: 16]; 30) **хоромина** – рідко, великий будинок // приміщення, помешкання [ВТС: 1351], напр., *А в хоромині, як сонце, пишина, гожа і ясна, панна дивиться в віконце* [Щоголів: 14]; 31) **циновий** – заст., олов'яний [ВТС: 1363], напр., *І висне небо в ті часи, немов циновий дах, і стигнуть краплі від роси, як сльози на гілках* [Щоголів: 148]; 32) **цитрина** – те саме, що лимон (у порівнянні) [ВТС: 1364], напр., *...а гріє сонце й округи цитрини пахощами дишуть* [Щоголів: 11]; 33) **чєрвінь** – рум'янець на обличчі [ВТС: 1374], напр., *Я бачу неміч, блідий вид і щоки, червінем покриті...* [Щоголів: 23]; 34) **швандяти** – діал., швендяти [ВТС: 1391], напр., *Швандяють по хатах гречкосії, хлібороби...* [Щоголів: 122]; 35) **ятрівка** – дружина чоловікового брата [ВТС: 1426], напр., *Хай би вже свекруха, – тож ятрівка кожна...* [Щоголів: 20].

Отже, підгрупа лексем, зафіксованих сучасною українською мовою, нараховує 35 одиниць. Здебільшого це слова, подані у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” з позначками *діалектне, розмовне, а також рідковживане, застаріле* тощо.

Не менш цікавою є і друга підгрупа виділеної нами лексики. До неї належать слова, відсутні у „Великому тлумачному словнику української мови. Деякі з них нам вдалося знайти в діалектних словниках, проте подальші зіставні дослідження можуть виявити той факт, що частина лексем цієї групи зафіксована лише в поезіях Якова Щоголева. Друга група об'єднує такі лексичні одиниці: 1) **вздріти** – побачити: *...що ж подіється, як дівка золоту квітину вздрить?* [Щоголів: 33]; наявне з таким самим значенням *вдріти* – ‘побачити’ в гуцульських говірках [ГГ: 36]; 2) **в одділі** – відокремлено: *Купимо ми грунту, хату у садочку; житимем в одділі, наче у райочку!* [Щоголів: 20]; 3) **впина́тися** – опиратися: *Грицю, Грицю! Женихався ти зо мною і прохав, щоб мій батько не впинався та мене тобі віддав* [Щоголів: 28]; 4) **врбдниця** – красуня: *Ти вродниця видом і в стані – огряда; самій тобі видно, що лада*

ж ти, лада! [Щоголів: 24]; 5) **гóрод** – те саме, що місто: *Город темрява покрила, грюк на вулицях затих...* [Щоголів: 16]; лексему *гóрод* сучасна українська літературна мова фіксує із значенням „Місце кожної команди в різних масових іграх, яке звичайно окреслюється лініями на землі” [ВТС: 192]; 6) **дітський** – дитячий: *Галасу дітського мати не вчула, – так і замер він проміж домовин...* [Щоголів: 152]; 7) **захистя** – захисток, те, що захищає від кого-, чого-небудь: *...і лаврове листя і квіти маньолій! літнього захистя вам уже не буде*” [Щоголів: 12]; 8) **крайніця** – край: *...але ізгасаннє всю тебе проймало – люблячу рослину, і в крайніцю іншу звало без упину* [Щоголів: 12]; 9) **кущак** – куш: *...а ти дивися, все дивися на кущак, поки ту не вбачиш квітку, що засяє у траві...* [Щоголів: 29]; 10) **лоні** – груди: *Як зілющий вітер від долин подише, й хворі мої лоні мічцю заколише, я вернуся знову з берегів чужини під далеке небо милої родини!* [Щоголів: 12]; 11) **маньолія** – те саме, що магнолія: *Паростки маньолій блякнули і жовкли, в горах і долинах пісні позамовкли* [Щоголів: 12]; 12) **мир** – світ: *Бог мене в полі послав не для того, щоб не давала я миру нічого...* [Щоголів: 14]; 13) **мітка** – мить: *...а побачиш – в тую мітку киньсь до неї та й зірви* [Щоголів: 29]; 14) **неодмовний** – невтішний: *І як мати неодмовна хворую дитину, пригортаючи до серця, кутала в ряднину* [Щоголів: 94]; 15) **огряда** – краса, величність: *Ти вродниця видом і в стані – огряда...* [Щоголів: 24]; 16) **перебори** – лади на струнних інструментах (пояснення Я. Щоголева), словниками сучасної української мови не зафіксоване, натомість порівняйте *перебористий* – розм., який має перебори, з переборами [ВТС 1: 900]; 17) **планіна** – очевидно те саме, що *планида* – доля (розм., застар.) [ВТС: 793], хоча слова *планина* сучасна українська літературна мова не фіксує: *В гранях Січі спить нерушно кам'яна планина, землю, славою покриту, топче товарина!* [Щоголів: 16]; 18) **плік** – військова сутичка: *Все кругом затихло. А на місці пліка згряя вороняча хижка і велика... Вітром колихнуло, марево звелося: ні орди, ні пліка, то воно здалося !* [Щоголів: 21]; 19) **повзбіг** – мимо: *Гриць понурився та й слуха, ще й заплачуться хотів, коли баче – повзбіг вуха сич лупатий пролетів* [Щоголів: 31]; 20) **призбр** – нагляд: *Ніхто над тобою призору не має, – ти вільна, як птиця, що в небі літає...* [Щоголів: 24]; 21) **прóзир** – прозорість: *Подивись на прозир річки, як її вода, ллючи хвилі невеличкі, млоддю вигляда* [Щоголів: 27]; 22) **птеня** – те саме, що пташеня: *Беркут кубло в'є на скелі, як зачує дитинят, і між крилами оселі береже своїх птенят* [Щоголів: 17]; 23) **рєтяг** – ланцюг: *Воля, рєтязем повита, в плавнях спочиває!* [Щоголів: 16] [Щоголів: 19]; 24) **сніцер** – той, хто займається різьбою (пояснення Я. Щоголева, який, крім того, надав цьому слову значення *ювелір*); 25) **тулятись** – тинятись: *Як сірома попідтинню згорблена тулялась, – над роботою за скибки кров'ю обливалась* [Щоголів: 94]; 26) **улонітись** – притулитися обличчям до обличчя: *Все б тобі у вічі пильно я дивилась, до твого личенька чолом улонила...* [Щоголів: 20]; 27) **хиляючись** –

дієприслівник від **хиллятися** – розм., колихатися, хитатися, гойдатися // хитатися в різні боки (про людину) // пригинатися, схиллятися; вештатися, тинятися [ВТС: 1343], напр., *Мабуть, знає непривітане хлоп'я, що його не гріла рідная сім'я; що, хилляючись під тиннями одно, не тулилося до матері воно* [Щоголів: 119]; 28) **ходники** – алеї: *...карими очима сумно ти дивилась на високі гори, ходники чинару...* [Щоголів: 12]; 29) **чарний** – чарівний: *...коли проміж крайниць родини свої ми маємо краси в чарній природі України* [Щоголів: 11]; 30) **чокал** – шакал: *Сарна дітям дба одрину, нагодує їх сама, і чокал свою дитину од себе не дасть дарма* [Щоголів: 17]; 31) **шкарб** – те саме, що скарб: *Шкарб мій багатий вези у стодоли, щоб не вертати до мене ніколи* [Щоголів: 15]; 32) **теперички** – тепер: *Теперички знову барда направив, нитки наснував* [Щоголів: 158] (словниками сучасної української літературної мови не зафіксоване, проте широко представлене в діалектних текстах Південної Слобожанщини, трапляється в діалектних словниках).

Отже, група розмовно-діалектної та рідковживаної лексики поезій Якова Щоголева об'єднує у своєму складі дві чітко виражені підгрупи: 1) слова, зафіксовані сучасними лексикографічними працями; 2) слова, відсутні в словниках. Аналізована лексична група представлена у творах Я. Щоголева різними частинами мови. Найбільшою є група іменників: *плік* – військова сутичка, *чёрвiнь* – рум'янець на обличчі, *врóдниця* – красуня (усього 48 одиниць), прикметників і дієслів зафіксовано порівну – по 7 одиниць, напр., *завладати* – заволодіти, *впинатися* – опиратися, *улонитись* – притулитися до обличчя обличчям; *чарний* – чарівний, *циновий* – олов'яний, *дітський* – дитячий. Зафіксовано також три прислівники: *теперички* – тепер, *округи* – навкруги, *в одділі* – відокремлено, два прийменники: *повзбіг* – мимо, *округ* – навколо, а також один дієприслівник: *хилляючись* – хитаючись.

Попри наявність різнопланових праць ХХ – початку ХХІ століття, що висвітлюють питання життєпису й творчого доробку Якова Щоголева мова творів митця залишається малодослідженою та потребує серйозного наукового прочитання, зокрема й із погляду відображення в ній розмовно-діалектних компонентів. Життя і творчість поета тісно пов'язані зі Слобожанщиною, що відчутно вплинуло на формування особливостей мови його творів. За свідченнями самого автора, він не використав у своїх поезіях жодного придуманого слова, тобто витокami його мови було живомовне джерело – місцеве народно-розмовне мовлення.

Вивчення мови творів Якова Щоголева дозволило виділити групу лексичних одиниць, які з погляду сучасних літературних норм кваліфікують як діалектну, розмовну й рідковживану лексику. Умовно цю групу ми поділили на дві підгрупи: а) лексика, відображена сучасними лексикографічними джерелами; б) позасловникова лексика.

Слова, зафіксовані лексикографічно, здебільшого подані в словниках із ремарками *діалектне, розмовне, рідковживане* тощо.

До діалектної лексики, репрезентованої у творах Я. Щоголева, належать слова: *верцадло* – дзеркало, *грало* – музичний інструмент, *сугорок* – замет, *швандяти* – швендяти, *вздріти* – побачити, *габит* – сутана, *кійло* – ковила тощо; до **розмовної**: *кипень* – окріп, *лупатий* – вирячкуватий, *óзирк* – дія за значенням озирнутися, *окру́г*, *округі́* – навколо, *привика́ти* – звикати, *товарина* – одна тварина великої рогатої худоби, *хилаючись* – хитаючись, *гойдаючись* тощо; до **рідковживаної**: *борвій*, *борей* – буря, *володільник* – власник, *завладати* – заволодіти, *тестамент* – заповіт, *хоромина* – великий будинок, *червінь* – рум'янець, *ятрівка* – дружина чоловікового брата, *зовиця* – чоловікова сестра тощо.

Отже, діалектна, розмовна, рідковживана лексика поезій Я. Щоголева є цікавим компонентом лексичної системи української мови. Перспективним вважаємо подальше дослідження її в загальноукраїнському контексті, зокрема зіставлення з матеріалами наявних діалектних словників. Цікавою в плані подальших досліджень є виділена нами група так званої позасловникової лексики, прикладом якої є слова: *сніцер* – ювелір, *повзбіг* – мимо, *плік* – військова сутичка, *планина* – доля, *огряда* – краса, *неодмовний* – невтішний, *мітка* – мить, *кущак* – куш, *крайниця* – край, *вродниця* – красуня тощо.

Література

Білецький 1965 – Білецький О. І. До розуміння творчості Я. Щоголева // Білецький О. І. Зібрання творів : у 5 т. / О. І. Білецький. – Т. 2 : Українська література XIX – початку XX століття. – К., 1965. – С. 565 – 578; **Бондар 2006** – Бондар М. Яків Щоголів // Історія української літератури XIX століття : підручник : у 2 кн. / М. Г. Жулинський, М. П. Бондар, Т. І. Гундорова та ін.; за ред. М. Жулинського. – К. : Либідь, 2006. – Кн. 2. – С. 505 – 522; **Волинський 1961** – Волинський П. Життя і творчість Я. І. Щоголева / П. К. Волинський // Щоголев Я. Твори / Яків Щоголев. – К. : Держ. вид-во худ. л-ри, 1961. – С. 3 – 30; **Горленко 1960** – Горленко В. „Ворскло” – лірна поезія Я. Щоголева / Комишанченко М. П. Матеріали до вивчення історії української літератури : в 5 т. – Т. III. Література другої половини XIX століття. – К. : Рад. шк., 1960. – С. 454 – 456; **Єфремов 1995** – Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – С. 485 – 488; **Зеров 1990** – Зеров М. „Непривітаний співець” (Я. Щоголів) // Зеров М. Твори : у 2 т. / М. Зеров. – Т. 2 : Історико-літературні та літературознавчі праці. – К. : Дніпро, 1990. – С. 294 – 323; **Каспрук 1958** – Каспрук А. Яків Щоголів : нарис життя і творчості / А. А. Каспрук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 119 с.; **Комишанченко 1960** – Комишанченко М. П. Матеріали до вивчення історії української літератури : посіб. для філол. фак. ун-тів і пед. ін-тів : в 5 т. – Т. III. Література другої половини XIX століття. – К. : Рад. шк., 1960. – С. 451 – 474; **Лапко 2009** – Лапко О. А. Релігієсофське осмислення буття людини в поезії Якова Щоголева / О. А. Лапко // Вісн.

Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 3. – С. 98 – 104; **Овчаренко 1994** – Овчаренко І. М. Літературне Придінців'я : письменники в нашому краї / І. М. Овчаренко. – Донецьк : Лебідь, 1994. – С. 109 – 112; **Пільгук 1971** – Пільгук А. Співець Слобожанщини // Щоголів Я. Вибране. – К., 1971. – С. 5 – 20; **Погрібний 2000** – Погрібний А. „Чеснота новизни” Я. Щоголева // Погрібний А. Класики не зовсім за підручником / А. Погрібний. – К. : Школяр, 2000. – С. 31 – 52; **Погрібний 1986** – Погрібний А. Яків Щоголев : нарис життя і творчості / А. Г. Погрібний. – К. : Дніпро, 1986. – 166 с.; **Регуш 2010** – Регуш Ю. С. Історичні мотиви в поезії Якова Щоголева / Ю. С. Регуш // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 4. – С. 74 – 78; **Щоголів 2007** – Щоголів Я. І. Твори. Повний збірник з ілюстраціями / Я. І. Щоголів. – Х. : Вид-во САГА, 2007. – 342 с.

Джерела

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2001. – 1440 с.; **ВТС 1** – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов. / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.; **ГГ** – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Л., 1997. – 232 с.; **Щоголів** – Щоголів Яків. Твори / Яків Щоголів. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – 172 с.

Тищенко Л. М. Лексика поезій Якова Щоголева

Важливим компонентом наукової роботи мовознавців є докладне вивчення найрізноманітніших шарів діалектної, розмовної, рідковживаної лексики на підставі всіх можливих джерел. Одним із додаткових джерел такого вивчення можуть слугувати тексти художніх творів. З цього погляду увагу дослідників привертають насамперед твори місцевих письменників. У пропонованій статті досліджено діалектну, розмовну, рідковживану лексику в поетичній спадщині відомого українського митця Якова Щоголева.

Реалізацію зазначеної мети було здійснено через виконання таких завдань: окреслено основні віхи життєвого шляху поета (для з'ясування генези та джерел мовотворчості Я. Щоголева); здійснено контекстуальний аналіз мови поезій цього автора; визначено діалектні, розмовні, рідковживані лексичні елементи в художніх текстах; зіставлено виокремлені елементи з відповідниками в сучасній українській літературній мові та українських діалектах.

Загалом аналіз життєвого і творчого шляху поета повністю підтверджує, що він є представником слобожанського говору. Вивчення мови творів Якова Щоголева дозволило виділити групу розмовно-діалектної та рідковживаної лексики, що об'єднує у своєму складі дві чітко виражені підгрупи: 1) слова, зафіксовані сучасними лексикографічними працями; 2) слова, відсутні в словниках. Аналізована

лексична група представлена у творах Я. Щоголева різними частинами мови. Найбільшою є група іменників: *плік* – військова сутичка, *чёрвінь* – рум'янець на обличчі, *врóдниця* – красуня (усього виписано 48 одиниць), прикметників і дієслів зафіксовано порівну – по 7 одиниць, напр., *завладати* – заволодіти, *впинатися* – опиратися, *улонитись* – притулитися до обличчя обличчям; *чарний* – чарівний, *циновий* – олов'яний, *дітський* – дитячий. Зафіксовано також три прислівники: *теперички* – тепер, *округи* – навкруги, *в одділі* – відокремлено, два прийменники: *повзбіг* – мимо, *округ* – навколо, а також один дієприслівник: *хиляючись* – хитаючись.

Крім лексичних особливостей, у творах Я. Щоголева наявні фонетичні та морфологічні риси, властиві слобожанським говіркам.

Ключові слова: діалектна лексика, розмовна лексика, лексема, позасловникова лексика, Слобожанщина.

Тищенко Л. Н. Лексика поезій Якова Щоголева

Важным компонентом научной работы языковедов является детальное изучение разнообразных слоев диалектной, разговорной, редкоупотребляемой лексики на основании всех возможных источников. Одним из дополнительных источников такого изучения могут служить тексты художественных произведений. С этой точки зрения внимание исследователей привлекают прежде всего произведения местных писателей. В предлагаемой статье осуществлена попытка исследовать диалектную, разговорную, редкоупотребляемую лексику в творческом наследии известного украинского поэта Якова Щоголева.

Реализация обозначенной цели осуществлялась путем решения таких задач: обозначены основные этапы жизненного пути поэта (для определения источников языкового творчества Я. Щоголева); осуществлен контекстуальный анализ языка поэзий этого автора; определены диалектные, разговорные, редкоупотребляемые лексические элементы в художественных текстах; выделенные элементы сопоставлены с соответствующими единицами в современном украинском литературном языке и украинских диалектах.

Анализ жизненного и творческого пути поэта полностью подтверждает, что он является представителем слобожанского говора. Изучение языка произведений Якова Щоголева позволило выделить группу разговорно-диалектной и редкоупотребляемой лексики, которая объединяет две подгруппы: 1) слова, зафиксированные современными лексикографическими трудами; 2) слова, отсутствующие в словарях.

Ключевые слова: диалектная лексика, разговорная лексика, лексема, внесловарная лексика, Слобожанщина.

Tyschenko L. M. The vocabulary of Iakiv Schoholev`'s poems

The detailed study of a variety of layers dialect, colloquial, rarely used vocabulary based on all possible sources is an important component of the

linguists` scientific work. The texts of fiction can serve as one of the additional sources of this study. From this perspective, first of all the works of local writers attracted the researchers` attention. In this paper the author made an attempt to explore the dialect, colloquial, rarely used vocabulary in the poetic heritage of famous Ukrainian artist Iakiv Schoholev.

The realization of this aim was accomplished through the following tasks: to outline the main milestones of the poet's life (to elucidate the genesis and sources of the Iakiv Schoholev`s language creativity); to accomplish a contextual analysis of the author's poetry language; to define dialectal, colloquial, rarely used lexical elements in literary texts; to compare the elements with correspondences in modern Ukrainian literary language and Ukrainian dialects.

In general, the analysis of the poet`s life and creative path fully confirms that he was a representative of the Sloboda Ukraine dialect. The study of the language of Iakiv Shchoholev`s works made it possible to single out a group of colloquial dialect and rarely used vocabulary, which combine two distinct subgroups in its composition: 1) words recorded in modern lexicographic works; 2) words missing from the dictionaries which are available today. The analyzed lexical group is represented in the Iakiv Schoholev`s works in various parts of speech. The most common is the group of nouns: *плік* – military skirmish, *чєрвінь* – flush in the face, *врѳдниця* – a beauty (issued only 48 units), adjectives and verbs are recorded equally – 7 units, for example, *завладати* – to seize, *впинатися* – to resist, *улонитись* – to lean face to face; *чарний* – charming, *циновий* – tin, *дїтський* – belong to children. Three adverbs are also fixed: *теперички* – now, *округи* – around, *в оддїлі* – separately, two prepositions: *повзбїг* – pass, *округ* – around, and also one gerund: *хилляючись* – staggering.

Besides lexical features, the phonetic and morphological features are traced in the Iakiv Schoholev`s works and to certain extent they can characterize Sloboda Ukraine dialects.

Key words: dialect vocabulary, colloquial vocabulary, lexical item, extralexicon vocabulary, Sloboda Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 31.05.2017 р.

Прийнято до друку 02.06.2017 р.

Рецензент – канд. філол. н., доц. Ніколаєнко І. О.